

Kelemen Lajos településtörténeti és régészeti kalandozásai

Kelemen Lajosról (1877—1963), a neves kolozsvári levéltárossal közismert, hogy széles érdeklődésű volt. Különösen azóta, amióta művészettörténeti tanulmányainak két kötetnyi válogatása az érdeklődő hazai olvasók számára is hozzáférhetővé vált.

Ennek ellenére a beavatottaknak, a szakmabelieknek és hozzá egykor közelállóknak is csak egy egészen szűk rétege tudhatott arról, hogy időnként kirándulásokat tett tudományszakának határterületeire, vagy még azon is túlra, a várostörténet, a régészet és a történeti etimológia tájaira. Felfedezéseiről szaktársai, barátai előtt kivételes alkalmakkor szóban, ritkán írásban is megnyilatkozott. Így esett, hogy a tények egy része beépült mások munkáiba anélkül, hogy azok felismerőjéről, felfedezőjéről valahol is említés történt volna. Néhány magánlevél azonban tanúskodik ezekről, és segíti e tudományos felismerések, események felderítését, felidézését.

A Kis Lajos-féle *Földrajzi etimológiai szótár* „Kolozsvár” szócikkében a néveredetetés egyik lehetséges variánsaként szerepel a Nikolaus, Klaus, Miklós változat, mint amely személynévből a Kolozsvár szóösszetétel első tagja származhatott.

Kelemen Lajos egyik töredékes levelében testvéröccsének egyebek mellett dióhéjban azt mesélte el — „ennek lényege téged is érdekelhet, mert druszaságot tarthatsz ezzel a névvel...” —, hogy mikor tüdőgyulladását követően lábszárfejtőzéssel kórházi kezelésre szorult, kényszerpihenőjét 170 oldalnyi levéltartozásának leróására használta fel. Közöttük tudományos értekezésvázlatot írt, nyilvánvalóan levélkérdézősködésekre, Kolozsvár nevének eredetéről és fejlődéséről.

Fejtegetésének veleje az volt, hogy a város elnevezése a Miklós név megrövidült, rövidített alakjából származik. Gondolatmenetének alátámasztására aztán példákat sorolt elő: vagyis, hogy a Kelemenből így lett Kele, a Sebestyénből Sebe, a Salamonból Sala, a Herbordusból Bordus, Bordos és Bord, a Jakobusból Kobus stb. Mikor aztán a vármegyrendszer kiépülését követően az ispán a római Napoca köromjaiból és a közeli mészkőlelőhelyek anyagából várat építtetett (Óvár), az erődítmény a Miklusvár nevet kapta. A magyar hang- és nyelvfejlődés eredményeként azután a még önmagáért beszélő személynév később Klus (Kulus, Kolos) várra, majd Kolozsvárra változott.

Az idős tudós az volt a véleménye, hogy az egykori várbirtokból kiszakított benedekrendi monostor ugyancsak Miklós ispán után kapta a Miklósmonostor, Klusmonostor, Kolozsmonostor nevet.

Kolozsvár történetéről neves régészek és történészek rangos, alapos munkáiból bőven tájékozódhat az érdeklődő, mégis figyelemfelkeltő és élvezetes

Kelemen Lajos gondolatsorainak követése, okfejtéseinek továbbgondolása, lényeglátásának megragadása.

Hosszú éveken, talán évtizedeken keresztül hordozott magában Kelemen Lajos a város történetével összefüggésben egy másik felismerést is, amelyről végül ismét testvéröccsének adott számot. A levéltári adatok tömkelegéből, amelyek kezén egy emberöltő alatt átmentek és emlékezetében maradtak, meg a terület naponkénti bebarangolásából, bejárásából (lakóhelyéről munkahelyére haladva és visszatérőben nap mint nap végigjárta a szóban forgó városrész utcáit), a lakóhely alapos ismeretéből következően olyan összefüggések világosodtak meg előtte, amelyek mások elől különböző okoknál fogva rejtkezve maradtak. Ő egyébként a kutató embereknek azon típusához sorolható, azok közé tartozott, akiket állandóan foglalkoztattak bizonyos kérdések, és ezeket alkalmasint bizonyos helyzetekben és esetekben továbbgondolni is képesek voltak.

Koncepciója szerint a város legrégebb településformájának, alaptopográfiajának kialakítása tudatos tervező-, szervező és kivitelezőmunka (természetesen nem a mai értelemben vett várostervezés) eredménye volt.

Ezt vallotta a kiváló tanítvány, Szabó T. Attila is, *Kolozsvár települése a XIX. század végéig* című munkájának tanúsága szerint.

Fölfedezésének okmányi alapja Kolozsvár 1734-es hadmérnöki felvételezésű térképe volt. Ezen ismerte fel, vette észre az úgynevezett Óvár és a Fötér (Nagypiac) viszonylagos területi egyenlőségét. A város arculata természetesen az alapítástól (Óvár) a XVIII. századig, a térkép felvételezésének időpontjáig eltelt hosszú idő alatt sokszor és sokban változott, például a Fötérnek a Hintz patikától a Mátyás Király utcáig húzódó házsora helyén egykor a vár (Óvár) déli várárka állott, amely északra fordulva a mai Főposta-épület tájáig húzódott, majd onnan nyugati irányban a Szamos-árokkaal párhuzamosan haladva, a volt Bartha Miklós utca táján egy négyszög alakú bástyába torkollott. (Kibővített formájában az ötvösök bástyája lett.) A későbbi belváros falainak és bástyáinak kiépítésére egyébként a török nikápolnyi győzelmét követően Zsigmond rendelkezései alapján, illetőleg engedélyével (1404) került sor. A főkapubástya megépítése aztán csaknem Mátyás király haláláig tartott.

Az 1734-es térkép tanulmányozása vezette Kelemen Lajost arra a felismerésre is, hogy a régi Fötér átlóit meghúzva az egyenesek valahol a mai Mátyás-szobor háta mögött metszik egymást. Éppen azon a helyen, ahol egykor a város főterének legrégebbi temploma, az úgynevezett Kistemplom állott. Ami egyben magyarázata annak, miért nem a tér közepére épült az időközben Kolozsvár nevezetességévé és jelképévé vált Szt. Mihály templom, hanem ettől valamennyivel északabbra. (A várfalak teljes kiépülése, a már vázoltak szerint, megbontotta a településrend és -szerkezet eredeti szimmetriáját.)

Egy-egy történeti összefüggés felismerésekor és felvételekor Kelemen Lajosból megállíthatatlanul törtek felszínre a bűvárlásai során elraktározott, kincseket érő adatok. Mindent megjegyzett, mindent elraktározott, belőlük káprázatosan színes, életteli történeti tablót alkotott.

Valamikor 1908 táján a Farkas utca keleti végén, ott, ahol az út felkapaszkodik a Kövespadra, egy Simonfy nevű mérnök villát építtetett. Az épület alapozása közben a földmunkások ásója honfoglalás kori régészeti leletekbe ütközött. Ekkor kilenc sír anyaga került a felszínre. A völgyteraszra, a Kövespadra is kiterjedő egykori temető teljes feltárására azonban ekkor azért

nem kerülhetett sor, mert a tulajdonos — bizonyos Sz. Zs. táblabíró — előbb-revalónak tartotta lucernása épségét, következésképpen bivalytejés kávéját a tudomány érdekeinél. Még a részére kilátásba helyezett kártérítés sem habotta meg. Ezért az ásatás csak jóval később, 1941-ben folytatódhatott. Az eredmény további négy sír feltárása lett. A többi a Kövespadra felhágó utca építkezéseinek esett áldozatul.

A háborítatlanul maradtakról az utókor aztán csendben megfeledkezett.

Kelemen Lajos azonban emlékezett arra, hogy a város vezetősége a század végén a Farkasok utcájának egy részét (az egykori Kövespad utcától a Trencsin térig) Zápolya utcának nevezte el, azaz, hogy ennek az utcának nem sok köze van a Zápolyákhoz. Kapcsolata csakis a honfoglaló Ogmand/Agmánd nemzetséggel lehet, amely nemzetségnek másként Farkas (az Erdélyt elfoglaló Töhötöm kémje, Anonymus szerint Apafarkas) volt a neve.

A régészeti leletek és az utcanév kapcsolatának nyilvánvalósága Kelemen Lajos memóriájában tudatosult. Ezzel is bizonyítva a történeti városrészek múltban gyökerező, beszédes helynévanyaga megőrzésének szükségességét és fontosságát.

Régészeti kalandozásainak legfantasztikusabb eredménye azonban minden bizonnyal egy kora Árpád-kori gyeprürendszer felfedezése, vonalvezetésének megtalálása és e koncepció felvázolása volt.

A felismerés csakúgy, mint a már említett előző, 1908 nyarára datálható.

A felfedezés előtörténetéhez az is hozzátartozik, hogy Kelemen Lajos kisdiák korától kezdve élénken érdeklődött szűkebb pátriájának története és földrajza iránt (ezért lett később történelem—földrajz szakos tanár). Ha alkalom adódott rá (és néha adódott), rokoni, baráti látogatások során tapasztalati úton szerzett ismereteket, amelyekhez azután akkor, vagy később hozzáolvasott. A látottakat pedig történeti nézőpontból mérlegelte, értelmezte. Egy ilyen baráti látogatás és a helybeli nevezetességek iránti kíváncsiság gyümölcsként érlelődött meg az alábbiakban ismertetésre kerülő, nevezetes felismerés.

Mezőszabédi tartózkodása kapcsán ugyanis, felkereste azt a határrészt, amelyet a helybeliek Korhány névvel jelöltek. Minthogy tudott arról, hogy — egyes vélemények szerint — ez az elnevezés a kurgán (temetődomb, temetkezőhely) alakváltozásából keletkezett, s miközben vendéglátójának idős rokona akkortájt a jász és kun dialektusról, temetkezési szokásokról figyelemfelkeltően, gondolatébresztően beszélt előtte, a Korhány bejárása különös gondolatokat ébresztett a fiatalemberben.

Arra szinte azonnal rájött, hogy ez a viszonylag magas, kopár hegy, amelyen áll, nem emberi munka eredménye, akkor pedig a Korhány kurgán sem lehet, a legjobb esetben is csak a fogalom átviteli elnevezése kerülhet szóba, mint a határ legkimagaslóbb része. Miközben rövid pihenés után kísérőjével együtt lassan már hazafelé készülődtek, Kelemen Lajos emlékezetébe idéződött a szomszéd falu, Mária határában az Örhegy beszédes neve, távolabb, alant Kölpény házainak végétől alig valamicske távolságban széles víztükröcsillanása vonta magára a figyelmet — a vízben szegény Mezőségen szembeötlően hatalmas vízfelület. És akkor „mint egy égi látomás suhant el lelki szemeim előtt a táj térképe”.

Vagyis felismerte, hogy ezen a másként Szent László-kori második országhatáron belül a Kölpényi-tó egyik láncszeme annak a tószorozatnak, amely

kb. 20 km hosszúságban nyúlt el akkor Mezőkapus felé, majd gyepüerdőkkel és rövidebb sövénygyepükkel természetes határként folytatódott Kerléstől Erkeден, Mezőkapuson, Kerelő-Szentpálon, Sövényfalván és Nagykapuson át a Szeben melletti Preszáka felé. Természetes határzáról, védővonal létezéséről árulkodtak a felsoroltak közötti beszédes helynevek: Mezőkapus, Sövényfalva, Preszáka, (Gyapjúpatakára torzított) Gyepűpataka.

Az említett tórosorozat nagy részét, sajnos, a mezőségi Marosvásárhely-tekei keskenyvágányú vasút építésével összefüggésben lecsapolták.

Kelemen Lajos nyilvánvaló és általa többször emlegetett szándéka az volt, hogy egy viszonylagos mobilitást biztosító szabadjegy birtokában vasúttal megközelíti a Kolozsvártól mintegy 100 km távolságra kezdődő gyepürendszert, majd gyalogszerrel, tarisznyásan, kenyérrrel s szalonnával, hetenkénti hazatérés és hét végi pihenés mellett, több részletben végigjárja a felvázolt gyepűvonalat.

Terve az emberi rövidlátás és ostobaság áldozata lett.

A terepet Kerléstől Kapusig nagyjából ismerte már (a távolabbiakról azonban akkor csak térkép segítségével tájékozódhatott), választása ezért is esett először erre a szakaszra. Azt remélte, hogy útjában temetkezések nyomára és határnevekben adatbizonyítékokra bukkanhat. Célja volt még a mesék és mondák összegyűjtése, a régi templomok felkutatása és stílusleírása, feliratok feljegyzése, haranglábak és fatornyok összeírása, kallódó, régi, faragott köemlékek múzeumba juttatása is. Miközben szemei előtt szüntelenül annak a rablógazdálkodással megritkított egykori gyepüerdőnek emlékképe lebegett, amely a Beszterce felé eső száz településeket a magyar megye területétől elválasztotta.

A felfedező még harmadik gimnazista gyermekként (13 évesen) egy alkalommal édesapjával a Mezőségre rokonlátogatóba igyekezett. A Feléből Bazédra vezető mezei út mellett elhaladva a kisdíák sírhalom forma dombocskákra figyelt fel. Az élénk fantáziájú és történeti érdeklődésű gyermek képzeletében ezek a dombok félelmetes hatású sírhalmokká nőttek. Később emlékezetéből visszatértek a gyermekkori képek, amelyeket összehasonlított az újabbakkal, Korhány látványával.

Az erdélyi gyepük kérdésköre egyébként végigkísérte egész életét. Elsősorban azért, mert huzamosabb ideig sohasem foglalkozhatott vele. Azt azonban tudta, hogy mások csak bátortalanul és keveset, főként tapogatózva ismerkedtek vele, és néha alaposan mellélapintottak.

Az ő felismerése és adatgyűjtése azonban már konkrétum volt, és főleg lehetett volna abban az esetben, ha feletteseitől lehetőséget kap a terület egészének vagy legalább egy részének bejárására, tanulmányozására.

1908 nyarán a látottakon kívül Mezőszabédon vendéglátói (Barabási István) tovább csigázták fantáziáját azzal, hogy a két szomszéd falu, Szabéd és Fele lakói nem egészen egyformán beszélnek. Míg az egyikük dialektusa a jászokéra, addig szerintük a másiké a kunokéra emlékeztetett. Jellegzetes különbözőség volt temetkezési szokásaikban, erről Kelemen Lajos is meggyőződhetett. (Félében a temető a falu végén, sík helyen feküdt, soros sírhalmokkal, Szabédon a domboldali temető nem ilyen volt.)

A gyepűvonal felderítésének tervével, kísérletével nem hagyott fel Kelemen Lajos később sem, annak ellenére, hogy a több szempontból is annyira óhajtott és nélkülözött szabadjegyhez nem sikerült hozzájutnia.

Észrevette például azt, hogy a Maros és Kisküküllő vízvázlatja Küküllő-

vár irányába húzódik, illetőleg, hogy a búzásbesenyei nagy erdő csakis gyepűerdő lehet. Később helyismerete segítette abban, hogy megfejtse a sokszázados tölgyesek rejtélyét: Kapus irányába is gyepűerdő húzódott.

Másutt megint csak a nevek beszéltek más források híján: Királyfalva, a kükküllővári erősség őrfaluja volt. Kapustól délre, délkeletre azonban már ismeretlenné vált a terep. A térkép mégis tovább mesélt a földrajz szakos tanár kezében: Örményszékes ugyancsak gyepűörhely.

Igazi eredménnyel, szenzációval továbbra is csak a bejárás, a helyszíni kutatás kecsegtetett. Kelemen Lajos meg volt győződve arról, hogy temetkezések nyomára lelhet, hogy a határnevekből újabb adatbizonyítékok bukkanhatnak elő.

E felfedezésről Köblös Zoltán és Cs. Sándor Imre Kelemen Lajostól tudott. Sándor Imre említést is tett róla néhány mondat erejéig a székelyek letelepülésével foglalkozó könyvében (1930), úgyszintén Bíró Vencel népszerű *Erdély történetében*.

Később mások is tudomást szereztek Kelemen felfedezéséről és jellemzően a körülményekre és kárára a tudománynak, éppen egy amatőr kutató, domahidi Sipos Zsigmond rendőrtanácsos levelezésében maradt ránk leghitelesebben és legrészletesebben a felfedezés története. Sipos Zsigmond a Zalai Évkönyvben és különnyomatban jelentette meg *Gyepükörvár* címmel a gyepűrendszerrel foglalkozó dolgozatát. Régészeti terepkutatásokat azonban a Nagykanizsán élő rendőrtisztviselő éppen úgy nem végzett, mint Kelemen Lajos, s főleg nem Erdély érintett körzetében.

ENYEDI SÁNDOR

A kolozsvári Nemzeti Színház utolsó napjai

„... az évadot búcsúztató bemutató estéjén, önmagukon túltéve, az egész évad művészileg legkülönb előadásával leptek meg. Nagy sikere volt a *Makrancos hölgynek*, a rendező Kőmíves Nagy Lajosnak és a szereplő színészeknek. Az alakítások jellegzetességében, stílusban és tempóban különbet már nem is kaphattunk volna. Az előadás és a siker központjában nyilván a Makrancos hölgyet alakító Sallay Kornélia, meg félelem és gáncs nélküli Petrucchiója, Görbe János állott. Sallay Kornéliának az első Tamási-darab, az *Énekes madár* egyik vénlányában feltűnt tehetségét a Makrancos hölgyben látjuk kibontakozva. Ritka jellemábrázoló képességekről tett tanúságot a toporzékoló, lármás, ám végül kemény kézzel megszelídített Katalin szerepében. Kiugrást jelent Sallay Kornéliának a Makrancos hölgy...”¹ — írta az *Ellenzék* című kolozsvári napilap a Makrancos hölgy bemutatója után. A bemutató ideje: 1944. június 28. Még egyszer, június 30-án évadzáró előadásként került a nézők elé a Makrancos hölgy. Színházi fogásként a darab sikerszerűáját az őszi, új évad kezdetére tartogatták a kolozsvári Nemzeti Színház vezetői. Ak-